

INGLIZ KOLLOKATSIYALARINING SOF LISONIY JIHLTLARI

Anvar Gafurovich Muhiddinov,
filologiya fanlari doktori

Kuchkarova Kamila Mirojedinovna,

Farg'ona Davlat universiteti magistranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7908646>

Abstract: Ingliz tilidagi birikmalar ingliz tilining muhim qismidir. Ingliz tilida kollokatsiyalar odatda og'zaki va yozma nutqda qo'llaniladi va Ingliz tilini o'rganuvchilarning malakasini oshirishda ajralmas omil bo'lib hisoblanadi. Kollokatsiyalarni o'rganish tilni o'rganuvchilari uchun juda muhim, shu bilan birga, qiyin va muammoli bo'lishi mumkin. Ushbu maqolada biz birinchi navbatda kollokatsiyalarga so'z birikmasi sifatida qaraymiz va ularning hosil bo'lish yo'llari, tarixi va ularni semantik va grammatik xususiyatlariga ko'ra tasniflaymiz.

Kalit so'zlar: asos, hosila iboralar, frazeologizmlar, neologizmlar, derivatsion asos, frazeologik derivatsiya, ibora.

Har bir tilning o'ziga xos xususiyatlaridan, ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda o'z rivojlanish qonuniyatlari mavjud bo'ladi. Ingliz tilida turg'un iboralar shakllanishining ham o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Ma'lumki, frazeologizmning shakllanishi deganda, u yoki bu so'z birikmasining frazeologik turg'unlikka xos bo'lgan barcha elementlarni qo'lga kiritishi nazarda tutiladi. Ingliz tilida yangi frazeologizmlarning yuzaga kelishiga sabab bo'luvchi omillarga quyidagilar kiradi: nom talab qiluvchi yangi tushunchalarning paydo bo'lishi; o'z ta'sir kuchini yo'qotgan iboralarni yangisi bilan almashtirish ehtiyoji; ayni tarixiy davrga oid iboralarga bo'lgan doimiy ehtiyoj. So'nggi yillarda frazeolog olimlarni iboralarning hosil bo'lish yo'llari masalasi tobora ko'proq qiziqtirmoqda. Bu til birliklarining mazmuni, shu jumladan, iboralarning struktur-semantik xususiyatlari ham lingvistikada kam o'rganilgan sohalardan biri bo'lib qolayotganligi bilan bog'liqdir. Iboraning semantik-frazeologik variantlari o'rtasidagi munosabatlarni oydinlashtirish uchun frazeoderivatsiya asosiy usullarini umumlashtirish shu boisdan ham muhim hisoblanadi.

Iboralar mazmuni haqida gap ketganda, shuni aytib o'tish kerakki, frazeologizmlar shunchaki predmetlar, harakat, holat va hokazolarni atamaydi, balki ularni tasvirlaydi. Bundan ko'rinib turibdiki, ibora mazmunining mavhumlik darajasi yuqori bo'ladi. Iboraning o'ziga xos xususiyati shundaki, uning semantik strukturasi ifodalilik elementi kuchli bo'ladi. Frazeologizmlar semantikasining o'ziga xos xususiyatlarini leksik semantika bilan taqqoslaganimizda, frazeologizmlarning kontekstual xususiyati nafaqat mustaqil ma'noga ega ekanligida, balki ularning semantik mazmuni jonli va ta'sirchan ekanligi bilan ham farqlanadi. Iboralarning bu xususiyati, ayniqsa, muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Ingliz tilida ibora hosil bo'lishining yetti xil asosiy usullari mavjud. Bular:

- 1) o'zgaruvchan so'z birliklari ma'nosining o'zlashtirilishi;
- 2) turg'un birikmalar ma'nosining o'zlashtirilishi;
- 3) potentsial frazeologizmlar negizida;
- 4) individual-muallif iboralari;
- 5) syujet asosida;
- 6) omonimlar so'z o'yini natijasida;
- 7) iboradan (frazeoderivatsiya) yangi iboralarning hosil bo'lishi.

Yuqorida ko'rsatilgan olti usul birlamchi frazeologik shakllanishga mansub bo'lsa, frazeoderivatsiya ikkilamchi frazeologik shakllanishga kiradi. Bunda yangi ibora tilda mavjud bo'lgan frazeologizmlarning semantik, grammatik va funksional jihatdan o'zgarishlarga yuz tutishi asosida vujudga keladi. Yuqorida qayd etilgan yo'llar bilan hosil bo'lgan iboralarni ko'rib chiqamiz: with both feet ["qat'iyat bilan"], a little (small) frog in a bigpond ["kichkina odam"], go great guns ["gullab yashnamoq", "muvvaffaqiyat qozonmoq"], a white-collar job ["idorada ishlamoq", ya'ni "toza ish"].

Iboralarning hosil bo'lishi asos va hosila iboralar degan tushunchalarni va ularning o'zaro aloqasini qamrab oladi. Bu masalaning murakkabligi va ko'p qirraligi bois, asos iboralar strukturasi alohida, hosila iboralar strukturasi alohida o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi".¹ Frazeologik derivatsiyaning nazariy asoslarini izohlashda genetik aspekt muhim ahamiyat kasb etadi. Shunga ko'ra, bunda tarixiy asoslarning jalb etilishi odatiy hol hisoblanadi. Oddiy qilib aytganda, "A beradi B ni" formulasining o'zi ham tilda qandaydir A ning mavjudligini yoki mavjud bo'lganligini ko'rsatib, B ning unga nisbatan ikkilamchi sanalishini, yoki aksincha, B ga nisbatan A ning birlamchi ekanligini isbotlaydi. Birlamchi yoki ikkilamchilikni qayd etish jarayonning mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Biroq frazeologik derivatsiya tahlili faqatgina diaxron aspekt bilan cheklanib qolmaydi. Frazeologizmlarning shakllanishi hodisasi o'z tabiatiga ko'ra, bu masalani ikki planda o'rganishni talab qiladi:

1. Etimologik xususiyatlarni hisobga olgan holda, diaxronik planda (o'rganilayotgan hodisaning tarixiy rivojlanish bosqichlarini tahlil qilgan holda);

2. Sinxron planda (til va uning qo'llanishi lingvistikaning predmeti sanaladi).

Shu boisdan, frazeologik derivatsiyani o'rganishda til hodisalariga nisbatan o'zaro bog'liq bo'lgan va bir-birini taqozo etuvchi mazkur ikki yondoshuv muhim ahamiyat kasb etadi. Frazeologik shakllanish, u qay tarzda kechishidan qat'iy nazar, tilni yorqin, jo'shqin, ma'nodor iboralar bilan boyitadi. Ayrim neologizmlarning jamiyat tomonidan qabul qilinishi, ayrimlarining esa aksincha, inkor qilinishi bir qancha faktorlarga bog'liq bo'lgan hodisadir. Eng avvalo, bu hosilaning oldiga qo'yilgan nominativ funktsiyaga mos kelish yoki kelmasligiga bog'liqdir. Frazeologik derivatsiya natijasida hosil bo'lgan yangi frazeologik birlikning shakllanish jarayonida ko'zga tashlanadigan o'zgarishlardan biri, bu uning tarkibidagi denotatning semantik funktsiyasi boshqa bir denotatga o'tishidir. Bu jarayonni Collins-2006; The Concise Oxford Dictionary of Current English-2008; H. W. Fowler-2008; A. S. Hornby va yana bir qator yetakchi izohli lug'atlarda yaqqol kuzatishimiz mumkin.

Frazeologiyaning rivojlanishi zamirida frazeologik birliklarning (ibora) xosil bo'lishiga olib keluvchi murakkab semantik jarayonlar yotadi. Bunda derivatsion jarayonlarning muntazamligi odatda quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi – ibora derivatsion baza sifatida frazeologik so'zlardan, boshqa frazeologik birliklarning ham yuzaga kelishiga asos bo'lib xizmat qiladi. Bu quyidagi ko'rinishda amalga oshiriladi: "ibora-so'z" va "ibora-ibora". Hosil bo'lgan derivatlar (xosilalar) o'z navbatida keyingi derivatsion munosabatlarning rivojlanishida ishtirok etishlari mumkin va buning ham natijasida yangi so'zlar yoki iboralar yuzaga keladi. Dastlabki iboralarning turli xil transformatsiyalari natijasida ham ibora derivatsiyasi amalga oshirilishi mumkin.

Iboralarning hosil bo'lishiga olib keluvchi murakkab semantik jarayonlarda quyidagi bosqichlarni ko'rsatib o'tish mumkin:

- 1) ibora tarkibidagi so'zlarning dastlabki ma'nolarini yo'qotishi yoki kuchsizlanishi;
- 2) ibora barcha tarkibiy qismlarining ma'nolarini o'zida mujassam etganligi;
- 3) (frazeologik) ma'noning mustahkamlanishi (turg'unlashuvi);
- 4) turg'un so'z birikmasining frazeologik ma'nosi uning alohida tarkibiy qismlariga o'zgacha kuch bilan ta'sir o'tkazadi.

Tilning leksik sistemasi uchun bu umuman yangi ma'no hisoblanadi. Frazeologik birliklar turli xil o'zgarishlarga moyil bo'lib, bu kabi o'zgarishlar frazeologik birlik strukturasiidagi tarkibiy qismlarning amalga oshirilishi mumkin bo'lgan o'zaro almashinuvi hisobiga yuzaga keladi, ammo uning qolgan qismlari o'zlarining doimiy xususiyatlarini saqlab qoladilar. Bunda frazeologik birlik tarkibiy qismlarining transformatsiyasi ko'p xolatlarda unga mos keluvchi turg'un birikmalarning mohiyatiga ta'sir o'tkazmaydi. Masalan, *Be all at sixes and sevens* "tartibsiz xolda bo'lmoq; tashlandiq, qarovsiz xolda bo'lmoq"; *set on six and seven; set on cinque and sice* "soqqa tashlab, katta nomerga pul tikish ya'ni tavakkal qilmoq".

Zamonaviy ingliz tilida qisqartirilgan iboralar ko'p qo'llaniladi, masalan: "We had an awful rush today", Daphne explained wearily. "Fifty men for lunch and more men for dinner, and everything in the kitchen at sixes and sevens" (K.S. Prichard. *Winged Seeds*.ch. XXIV). Frazeologik birliklar mohiyatining semantik derivatsion murakkablashuviga ular tarkibidagi bir so'z turkumiga oid so'zlarning takrorlanib kelishi sabab bo'ladi. Quyida son so'z turkumi ishtirok etgan bir qancha misollarni ko'rib chiqamiz:

Three in One, One in Three – muqaddas ilohiy uchlik; *threesheets in the wind* – g'irt mast; *to strike twelve the first time (all at once)* – tezda o'z qobiliyatlarini namoyon qilmoq; *ten to one* – o'nta bittaga qarshi, deyarli muqarrar; *anger gave him the strength of ten* – kuchini o'n karra oshirdi; *the upper ten(thousand)* – aristokratiya, hukmron tabaqa; *the ten Commandments* – o'nta muqaddas burch.

Bu yo'l bilan butun bir iboralar uyasi hosil bo'ladi:

two in two

a) ikkiga: *to cut in two*: o'rtasidan bo'lmoq;

b) alohida.

to put two and two together

a) vaziyatga baho bermoq;

b) gap nimadaligini fahmlamoq, ishning mohiyatini tushunmoq.

Endi bu misollarni kontekstda ko'rib chiqamiz:

It is a game at which two can play, two can play at that game – ko'ramiz kimning qo'li baland kelar ekan (kim g'oliblikni qo'lga kiritar ekan);

Two in distress makes sorrow – birovning g'amiga sherik bo'lmoq, g'amni kamaytiradi .

"one" so'zi tayanch so'z sifatida ishtirok etgan iboralarning hosil bo'lishi hozirgi davrda jadal sur'atlar bilan kechmoqda:

be all one to smb.; be at one (with smb); be one too many; be one too for smb.; suchy one, a; Evil one, The; hot one, a; one and all; one and only the; one by one; one in a thousand; one is not built that way; one or two; one too many (yoki too much) for somebody.

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan semantik murakkabliklar tilning frazeologik sistemasida derivatsion xilma-xillikning vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Frazeologik tadqiqotlar uchun material to'plashda, hamda derivatlarni frazeologik variantlardan farqlash maqsadida asosan uchta nazariy asosga amal qilmog'imiz kerak.

1. mustaqil iborani derivate (hosila)dan farqlash uchun asos birlikda semantik o'zgartirishlarning mavjudligi;

2. mavjud frazeologizmni hosila-frazeologizm deb tan olinishi uchun uning ifodalanishidagi, mazmunidagi o'zgarishlarning mavjud bo'lishi hamda u mantiqiy nuqtai-nazardan asos frazeologizmga mazmunan yaqin turishi lozim;

3. ibora mazmuniga kuchli ta'sir o'tkazmaydigan va shu boisdan yangi frazeoderivatlarining hosil bo'lishiga olib kelmaydigan transformatsiyaning mavjudligi.

Tilda ibora tarkibiy qismlarining turli xil semantik transformatsiyalari bilan kechadigan derivatsiya jarayoni boshlang'ich material mazmun mohiyatining boyishiga olib keladi. Bu kabi hodisalarga alohida izchillik bilan o'rganilishi kerak bo'lgan o'ziga xos derivatsion hodisalar sifatida qarashimiz mumkin. Masalan, son so'z turkumiga kiruvchi tarkibiy qismlarning o'z sanoq xususiyatidan uzoqlashuvi odatda frazeologik birlikning umumiy mazmuniga bir qator yangi ma'nolarning kirib kelishi bilan kechadi:

It is six of one and half a dozen of the other "Bu xuddi o'shaning o'zi";

Everything is at sixes and sevens "hamma narsaning oyog'i osmondan bo'ldi". Bu kabi xolatlarda ibora tarkibiga kiruvchi sonlar semantik va funksional murakkabliklarni yuzaga keltiradi. Bu esa ibora derivatsiyasining belgisi hisoblanadi. Misol uchun, it is a game at which two can play at that game "ko'ramiz kimning qo'li baland kelarkan" iborasini olib qaraydigan bo'lsak, bunda ibora tarkibida yuzaga kelgan ma'lum miqdor analogiya qonunlari asosida so'zlashuv amaliyoti jarayonida yuzaga keladi. Bu fikrni isbotlash uchun zamonaviy ingliz tilida mavjud bo'lgan quyidagi frazeologik birliklarni misol sifatida keltirib o'tamiz:

The seven virtues = yetti ezgu ish, yetti ta ezgu fazilat;

This seven year(s) day = bu uzoq vaqt mobaynida;

The seven wonders of the world = dunyoning yetti mo'jizasi;

The seven deadly sins = yetti kechirilmas gunoh;

With six of everything = qonuniy nikohda bo'lmoq (ayol haqida);

The city of the seven hills = "Rim"va boshqalar.

Bu kabi sinonimik qatorlarning vujudga kelishi bir turdagi struktural modellar asosida amalga oshiriladi. Bundan tashqari, kuzatuvlarga qaraganda, iboralar sinonimik qatorlari modellari ko'pgina tillarda o'zlarining struktural barqarorligini saqlab qoladi. Bu esa turli xil tillarda sinonimik qatorlarning shakllanishi universal ekanidan dalolat beradi. Tilda aniq iboralardan tashqari, to'liq bo'lmagan ya'ni bir tildan boshqa tilga tarjima qilingan ibora(kalka)lar ham mavjud bo'lib, ularning leksik-grammatik tarkibi asos iboranikidan birmuncha farq qiladi. Leksikografiya va tarjima amaliyotida bu kabi iboralar "frazeologik o'xshashliklar (analoglar)" deb yuritiladi. Ibora o'z tarkibida turli xil o'zgarishlarni yuzaga keltira oladi, ammo bu o'zgarishlar barcha tarkibiy qismlarni qamrab oladi deb ayta olmaymiz. Chunki ayrim tarkibiy qismlar mutlaqo turg'un xolatda bo'ladi. Demak, bu o'zgarishlar faqatgina turg'un bo'lmagan, yanada aniqroq aytadigan bo'lsak, yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan o'zaro almashinuvlar natijasida vujudga keladi.

Frazeologik derivatsiya avvalambor frazeologik birlikning hosil bo'lishidir. Bunda ibora shakllanishining barqaror usullari birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Ular turli omillarga borib taqaladi, chunki frazeologik derivatsiya frazeologik aloqalar, frazeologik shaklning turg'unligi, frazeologiyalashish, frazeologiyada sinonimiya va variantdoshlik kabi hodisalar bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Shu boisdan, quyidagi asosiy usullar bilan frazeologik

birliklarning shakllanishi amalga oshadi: 1. Frazeoforma tarkibiy qismlarining parchalanishi; 2. Ibora tarkibiy qismining kengayishi; 3. frazeoformaning o'zgarishi; 4. qo'llanish jarayonida ibora tarkibiy qismining ajralib chiqishi.

Derivatsion asos - bu asoslanadigan negiz (ya'ni yangi iborada mujassam bo'luvchi mazmun) ning yuzaga kelishiga omil bo'luvchi til yoki nutq materiali hisoblanadi. Bunda so'z yasalishining leksik-semantik usuli qo'llaniladi. Frazeologik birliklarning hosil bo'lishini semantik-struktural tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, hosila ibora tarkibidagi tarkibiy qismlar boshlang'ich ahamiyatini saqlab qoladilar. Buningsiz ibora o'z ichki shakli va obrazlilikini yo'qotgan bo'lar edi. Ingliz tilida iboralar hosil bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari umumiy xulosasi shuni ko'rsatadiki, ibora hosil bo'lishining eng mahsuldor, samarali usuli bu yuqori semantik zaxiraga ega bo'lgan so'z birikmalarining to'liq yoki qisman o'zlashtirilishi hisoblanadi. O'zgaruvchan so'z birikmalarining o'zlashtirilishi natijasida to'la yoki qisman o'zlashtirilgan iboralar shakllanadi. Iboralarning hosil bo'lish yo'llarini o'rganish, ularning asosini aniqlash iboralar vujudga kelishining qonuniyatlari hamda o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatib berishga imkon yaratib beradi. Shu boisdan, uzluksiz ravishda yangi birliklar bilan boyib borayotgan ingliz tili frazeologik birliklarining paydo bo'lish hamda rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish, ularning kelib chiqish manbalarini tahlil qilish shubhasiz lingvistik jihatdan beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Iboralarni alohida til sistemasi sifatida o'rganish nafaqat ilmiy frazeologik tadqiqotlar, balki amaliy va nazariy frazeologiya uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. Chunki turli iboralar lug'atlar tuzish jarayonida albatta frazeologik sistema aniqlanadi hamda unga asoslaniladi. Iboralar tizimi o'zining alohida til sathi yoki sistemasiga ega ekanligi so'nggi yarim asr mobaynida yetuk olimlar tomonidan ta'kidlab o'tildi. Iboralar sistemai o'ziga xos xususiyatlarga ega. Agarda tildagi barcha sistem elementlarning doimiy o'zaro bog'liqlik xususiyatidan kelib chiqsak, frazeologizmlar quyi sath birliklari asosida, ya'ni so'zlar integratsiyasi vositasida shakllanadi.

Yuqori sath nuqtai nazaridan frazeologizmlarning o'zlari xuddi so'zlar kabi gapning tashkil qiluvchisiga aylanadi. Gaplar frazeologizmlarni to'g'ridan to'g'ri integratsiya qiladi, erkin so'z birikmalari so'zlarni gapga olib kiradi. Chunki erkin so'z birikmasi so'z bilan gap orasida vositachi sifatida so'zni gapning konstituentiga aylanishida asosiy o'rin tutadi. Iboralar ham gapga so'z birligi yoki sintagma shaklida, so'z kabi tayyor holda kiradi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib ta'kidlash lozimki, tilning iboralar sistemasi faktik jihatdan mavjud, lingvistik jihatdan o'z belgi va xususiyatlari bilan turadi. Frazeologik sistema birliklari barcha til sathi birliklarining xususiyatlariga o'xshash izomorf belgilarga egaligi tufayli leksema va gap oralig'ida joylashgan birliklardir.

Umuman olganda, iboralar shakllanishini o'rganish frazeologiyani o'rganishdan birmuncha farqlanadi. Chunki frazeologizmlar shakllanishi jarayonida barcha frazeologik birliklar emas, balki asos bo'la oladigan, potentsial, okkazional frazeologizmlar tahlil qilinadi va ular alohida birlik sifatida emas, balki semantik strukturaviy jihatdan o'ziga mos keluvchi guruhning bo'lagi sifatida o'rganiladi. Bu holatda nafaqat alohida olingan asos frazeologik birliklar, balki, ularning ma'lum kategoriyalari, umumiy shakliy va semantik xususiyatlarga ega bo'lgan asos frazeologizmlar guruhlari ham o'rganiladi. Shunga ko'ra, frazeologizmlar shakllanishini o'rganish sohasi o'z predmeti va tadqiqot metodiga ega degan xulosaga kelishimiz mumkin.

References:

1. Shahobiddinov Sh. "Umumiylik va xususiylilik kategoriyasi dialektikasi va uning o'zbek tili morfologiyasida aks etishi. Andijon, 2001.
2. Боровков А. К. "Узбекский литературный языков период 1905-1917" Тошкент, 1940.
3. Рахматуллаев Ш. "Некоторые вопросы узбекской фразеологии". Автореф. докт. дисс. Т., 1966.
4. The Concise Oxford Dictionary of Current English. –Ed. by T.B. Sykes. – Oxford: OxfordUniversity Press, 2008. – 1312 p.
5. Yuldoshev B.O'zbek frazeologiyasi va frazeografiyasining shakllanishi hamda taraqqiyoti. -Samarqand: SamDU, 2007. -108 b.
6. Collins Dictionary of the English Language.Ed. by L.Urdang, P. Hanks, Th. H. Long. – London; Glasgow:
7. Collins, 2006. –XXXV, 1690 p.
8. Hornby A.S. The Advanced Learners Dictionary of Current English. – London: Longman, 1999. – 678 p.
9. E. Nida. Morphology University of Michigan. Press. 1976.
10. Yuldoshev B.O'zbek frazeologiyasi va frazeografiyasining shakllanishi hamda taraqqiyoti. -Samarqand: SamDU, 2007. -108 b.
11. A supplement to the Oxford English Dictionary / Ed. by R.W. Burchfield. – Vol.4. – Oxford: Clarendon Press, 1996. – 1410p
12. Qo'chqortoyev I. O'zbek tili leksik semasiologiyasi va uning aktual masalalari - "O'zbek tili va adabiyoti" 1982, 6-son 28 b.
13. Hornby A.S. The Advanced Learners Dictionary of Current English. – London: Longman, 1999. – 678 p.
14. Bushuy T., Safarov Sh. Til qurilishi: tahlil metodlari va metodologiyasi. – Toshkent: Fan, 2007.– 274 b.
15. Webster's New Collegiate Dictionary.–Springfield (Massachusetts): G. and C.Merriam Com. Publishers, 1990. – 1532 p.